

Κώστας Ε. ΜΠΕΗΣ

*Ερεθίσματα προβληματισμού για την Παιδεία από την εμπειρία ενός απόμαχου δασκάλου**

*Μια απόπειρα διαφορετικής προσέγγισης
της εορτής των Τριών Ιεραρχών*

Σας ευχαριστώ εγκάρδια για την ευγενική πρόσκληση που μου απευθύνατε να συνεισφέρω στην αποψινή μας συνάντηση κάποια ερεθίσματα για στοχασμό και διάλογο, με αφορμή τη σημερινή εορτή της ελληνικής παιδείας. Όμως, η δική μου συνεισφορά δεν θα ήταν ειλικρινής, αν εξαρχής δεν τόνιζα ότι, στη δική μου συνείδηση, η εορτάζουσα ελληνική παιδεία είναι ο μεγάλος απών στο γενέθλιο τόπο της.

Κι επειδή αυτή η θέση ασφαλώς ενοχλεί, καθώς εκφέρεται ενώπιον συμπολιτών, που έχουν αφιερώσει τη ζωή τους στην υπηρεσία της παιδείας, σπεύδω να θυμίσω, ότι κι εγώ δάσκαλος υπήρξα. Και δεν έπαψα να προσπαθώ να είμαι. Συνακόλουθα, ίσως διευκολυνθεί η επικοινωνία μας, αν εξ αρχής διευκρινίσω ότι οι σκέψεις, που θα παρουσιάσω, ως έναυσμα διαλόγου μας, δεν είναι τίποτα άλλο από τη δική μου απολογία, ως δασκάλου, καθώς αναθυμάται τις διάφορες καμπές αυτής της πορείας μου στη ζωή.

Φοίτησα στο Δημοτικό, στα χρόνια της Κατοχής. Τα σχολεία μας στη Χαλκίδα ήταν στρατώνες των Γερμανών εισβολέων και των Ιταλών συμμάχων τους. Το χειμώνα, το μάθημα γινόταν στο μικρό ναό της Παναγίτσας, ενώ στις ηλιόλουστες ημέρες στα πεζούλια του περιβόλου, χωρίς πίνακα και χωρίς εποπτικά όργανα. Φυσικά, η προσοχή μας δύσκολα μπορούσε να επικεντρωθεί στο μάθημα. Προσήλθα στην πρώτη Γυμνασίου δίχως τις απαραίτητες βάσεις. Και φυσικά κινδύνεψα να μην προαχθώ. Γλύτωσα απ' αυτό το τέλμα, καθώς ο πατέρας μου τοποθετήθηκε εισαγγελέας στη Σύρο. Εκεί, για πρώτη φορά, η φιλοτιμία μου κεντρίστηκε, όχι από κάποιον αυθόρμητο έρωτα για τη γνώση, αλλά από τη φιλοδοξία, να μην υστερώ έναντι των φίλων συμμαθητών μου, που πρώτευαν. Τότε, για πρώτη φορά, συνειδητοποίησα την αξία της ακριβολογίας, ύστερα από προσεκτική κριτική στάθμιση. Αφορμή

* Ομιλία που εκφωνήθηκε στην Πρέβεζα στις 30 Ιανουαρίου 2009 σε εκδήλωση του Συνδέσμου Φιλολόγων Νομού Πρέβεζας.

ήταν η απροσδόκητη κάθοδός μου στη βάση του 10 (με άριστα το είκοσι) στις γραπτές εξετάσεις του πρώτου εξαμήνου. Μας είχε τεθεί το ερώτημα, ποια ήταν η αιτία των Μηδικών πολέμων. Είχα σχεδόν αποστηθίσει το βιβλίο της Ιστορίας, κι έτσι δεν δυσκολεύτηκα να γράψω αυτό που είχα διαβάσει, δηλαδή ότι τα Μηδικά άρχισαν με την επανάσταση των Ελλήνων της Ιωνίας. Αυτή η απάντηση βαθμολογήθηκε μ' ένα βροντερό μηδέν! Στις διαμαρτυρίες μου, ότι αυτό γράφει το βιβλίο, ο καθηγητής μου –ο θεός ν' αναπαύει την ψυχή του– μου είχε απαντήσει ότι όντως αυτό έγραφε το βιβλίο, αναφορικά με το ερώτημα, ποια ήταν η αφορμή των Μηδικών. Όμως, μου θύμισε, ότι στο μάθημα (εκτός βιβλίου) εκείνος είχε τονίσει πως δεν έπρεπε να συγχέουμε την αφορμή με τα αίτια. Κι αυτά, στην περίπτωση των Μηδικών, ήταν η κατακτητική απληστία των Βαρβάρων.

Πέρασαν από τότε 62 χρόνια. Κι ακόμη διατηρώ ευγνώμονα την ανάμνηση αυτού του σημαντικού μαθήματος που μου είχε δώσει ο καθηγητής μου, δείχνοντας πως δεν πρέπει μηχανικά ν' αποστηθίζουμε, αλλά στοχαστικά να σταθμίζουμε και να κυριολεκτούμε.

Είχα, εκείνη την εποχή, την καλή τύχη της οικογενειακής σχέσης με έναν ηλικιωμένο ειρηνοδίκη, κάτοχο ωραίων μεταφράσεων αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων. Από αυτόν, λοιπόν, πήρα τα πρώτα ερεθίσματα του έκτοτε διάβιου έρωτά μου με τα αρχαία ελληνικά γράμματα.

Στην τελευταία τάξη του οκτατάξιου τότε Γυμνασίου άρχισα να συνειδητοποιώ ότι, μερικές φορές, οι καθηγητές μας δεν ήταν ειλικρινείς ή ίσως δεν ήταν προβληματισμένοι. Το σημαντικότερο σχετικό επεισόδιο είχα με τον Γυμνασιάρχη μας, όταν με σήκωσε και μου ζήτησε να παρουσιάσω τα κύρια σημεία της προσωπικότητας του Σοφοκλή. Εγώ ανέφερα, βέβαια, όσα ωραία και θαυμαστά ήξερα για τις τραγωδίες του –και ήξερα πολύ περισσότερα από όσα μας είχαν διδάξει– όμως δεν δίστασα να προχωρήσω σε μια καταγιστική επίθεση εναντίον του Σοφοκλή που, ως στρατηγός, είχε συνοδέψει τον Περικλή στην εκστρατεία εναντίον της Σάμου και είχε συμπεριφερθεί ως στυγνός κατακτητής. Είχα μόνος μου μελετήσει τις δημηγορίες των αμυνόμενων Μηλίων και των επιτιθέμενων Αθηναίων, που μας κληροδότησε ο Θουκυδίδης, ως δείγμα στυγνής βίας των δυνατών πάνω στους αδύνατους *ότι δίκαια μεν εν τω ανθρωπείω λόγω από της ίσης ανάγκης κρίνεται, δυνατά δε οι προύχοντες πράσσουν και οι ασθενείς ζυγγορούσιν*¹ – μια πάγια τακτική που, ως τις μέρες μας, φρικτά επιβιώνει, διαψεύδοντας τις μεγαλοστομίες του Επιτάφιου λόγου του Περικλή για την ταύτιση της ευδαιμονίας με το αγαθό της ελευθερίας, της δε ελευθερίας την ταύτιση με τη γενναιότητα της καρδιάς: *και το εύδαιμον το ελεύθερον, το δ' ελεύθερον το εύψυχον κρίναντες*.²

¹ Θουκυδίδης *Ιστορία* 5.89.1.7-9.

² Θουκυδίδης *Ιστορία* 2.43.4.2-5.1.

Αγόρευσα, λοιπόν, κι εγώ τότε ενώπιον του γυμνασιάρχη και των συμμαθητών μου με οίστρο, καταφερόμενος εναντίον της βίας των Αθηναίων και του Σοφοκλή, όχι πια ως του μεγαλόπνοου τραγωδού, αλλά ως στυγνού κατακτητή στρατηγού, ενώ ο γυμνασιάρχης μας αργά είχε αποστρέψει το πρόσωπο από εμένα, και ατένιζε έξω από το παράθυρο, βυθισμένος στις δικές του σκέψεις. Μόλις το πρόσεξα, έμεινα άφωνος και αμήχανος. Τότε στράφηκε ο Γυμνασιάρχης προς το μέρος μου και, με κακεντρέχεια, με κάρφωσε:

– Για ποιανούς μιλάς;

Σάστισα εγώ:

– Μα, για τη βαρβαρότητα του Σοφοκλή, αδυσώπητου στρατηγού των Αθηναίων κατακτητών!

– Ά! Κι εγώ θάρρ'γα πως μιλάς για τσι Γερμανοί! ...

Κάγχασαν οι συμμαθητές μου. Όμως εγώ πήρα τότε το πρώτο μου μάθημα, να μην έχω εμπιστοσύνη στα λόγια τα μεγάλα και τ' απατηλά, που τη συνείδηση αποκοιμίζουν.

Επακολούθησε η εισαγωγή μου στο Πανεπιστήμιο. Αν και είχα περάσει με καλή σειρά, δυσκολεύθηκα ν' αρχίσω να καταλαβαίνω την ουσία των από έδρας αγορεύσεων των καθηγητών μας. Έρχονταν και έφευγαν υπό τα παραδοσιακά τότε χειροκροτήματα των φοιτητών. Λίγοι μας έδιναν κάποια ερεθίσματα ενδιαφέροντος για το αντικείμενο της διδασκαλίας των, για προβληματισμό και για κριτική προσέγγιση της ύλης. Αυτούς τους πανεπιστημιακούς δασκάλους μου θυμάμαι με ευγνωμοσύνη. Οπωσδήποτε όμως, μέσα στο γενικότερο κλίμα, δεν άργησα να βρω κι εγώ το δρόμο προς το εξωπανεπιστημιακό φροντιστήριο και την τυποποιημένη γνώση από την κονσέρβα. Έχασα τότε πολύτιμο χρόνο, σπαταλώντας τον επιπροσθέτως και σε νεανικούς ενθουσιασμούς, ακόμη και φανατισμούς, για τις πολιτικές εξελίξεις, όπως αυτές διαδραματιζόνταν με κούφια συνθήματα – τα λόγια τα μεγάλα και τ' απατηλά που ξεσηκώνουν ευέξαπτους παροξυσμούς, και τη συνείδηση αποκοιμίζουν.

Στην οικογένεια μου υπήρχε το προηγούμενο δύο θείων, που προπολεμικά είχαν σπουδάσει στη Γερμανία. Είχα ακούσει από εκείνους ρομαντικές ιστορίες για τη φοιτητική ζωή στις φημισμένες πανεπιστημιούπολεις. Έτσι, με ασήμαντες γνώσεις της γερμανικής γλώσσας, αποτόλμησα την περιπέτεια των μεταπτυχιακών σπουδών στο εξωτερικό. Ήταν μια συναρπαστική περιπέτεια, μέσα στην οποία αναβαπτίστηκα, καθώς για πρώτη φορά γνώρισα τον ερευνητικό προβληματισμό, την πολυεπίπεδη προσέγγιση των ερμηνευτικών προβλημάτων και την ανάγκη της έρευνας στα ράφια των πανεπιστημιακών βιβλιοθηκών, ως αργά, στις δέκα τη νύχτα. Θυμάμαι την πρώτη μου συμμετοχή σε λεγόμενη κατ' οίκον γραπτή άσκηση. Μας είχε υποδειχθεί ν' αφήσουμε στην κόλα ευρύ αριστερό περιθώριο λευκό για τις παρατηρήσεις που θα σημείωνε ο διορθωτής επιμελητής. Όταν πήρα πίσω, διορθωμένο, το

γραπτό μου, σ' όλες τις σελίδες το αριστερό περιθώριο ήταν κατακόκκινο από τις παρατηρήσεις του επιμελητή. Έγραφα λ.χ. ότι υποστηρίζεται η τάδε γνώμη για τη λύση του προβλήματος. Ο διορθωτής είχε σημειώσει στο περιθώριο: από ποιόν υποστηρίζεται; Πού το έχει υποστηρίξει; Με ποια επιχειρήματα; Ποιόν αντίλογο συνάντησε; Από ποιόν; Πού και με ποια αντεπιχειρήματα;

Τότε, για πρώτη φορά, συνειδητοποίησα, τι θα πει ερευνητική εργασία στους κόλπους φημισμένου πανεπιστημίου με εμπειρία πολλών αιώνων.

Θα ήμουν, όμως, άδικος και αγνώμων, αν δεν ανέφερα την πολύτιμη εμπειρία που είχα αργότερα, ως πανεπιστημιακός επιμελητής στην Αθήνα, κοντά στο δάσκαλό μου, τον Γεώργιο Ράμμο. Μου είχε συστήσει, παράλληλα με την επεξεργασία της διδακτορικής μου διατριβής, ν' αρχίσω να σχολιάζω δικαστικές αποφάσεις σε νομικά περιοδικά. Επισκέφθηκα, λοιπόν, τον διευθυντή του *Νομικού Βήματος* –περιοδικού του Δικηγορικού Συλλόγου Αθηνών– πήρα τα κείμενα κάποιων αποφάσεων, και βάλθηκα να μελετήσω, να γράψω και να δώσω προς δημοσίευση τις δικές μου παρατηρήσεις. Ένα μήνα αργότερα παρέδωσα το κείμενο στον καθηγητή μου για τις δικές του υποδείξεις. Ύστερα από έναν άλλο μήνα αποτόλμησα να του θυμίσω, με τη διακριτική παράκληση να έχω τις υποδείξεις του. Τελικά, ύστερα από αρκετό καιρό, μου επέστρεψε το κείμενό μου, έχοντας σημειώσει στο περιθώριο κάποια συμβολικά σημάδια, που ήταν εντελώς ακατανόητα για μένα. Πήρα το θάρρος να τον ενοχλήσω ξανά, ρωτώντας τον, τι σήμαινε καθένα από τα συμβολικά σημαδάκια που είχε καταχωρίσει στο περιθώριο. Εκείνος αρκέστηκε να μου πει: «Σκέψου, και θα το βρεις μόνος σου!».

Άρχισα, λοιπόν, ν' αναρωτιέμαι: μήπως θέλει να πει αυτό; Ή μήπως εννοεί εκείνο; Ή μήπως πάλι κάτι άλλο; Και σαν τι;

Δίχως να το συνειδητοποιήσω αμέσως, άρχισα να προσεγγίζω τα ερμηνευτικά προβλήματα από περισσότερες αφετηρίες. Και φυσικά να καταλήγω σε διαφορετικά πορίσματα. Και επειδή δεν είχα σιγουριά, ποια ήταν η σωστή αφετηρία και η τελική ορθή λύση, άρχισα να καταχωρίζω στο κείμενό μου όλες τις εκδοχές προσέγγισης του εκάστοτε ερμηνευτικού προβλήματος.

Έτσι οικειώθηκα τη γνήσια επιστημονική σκέψη για την κατανόηση προβλημάτων που σχετίζονται με εκτιμητικές κρίσεις, όπως είναι η ερμηνεία των κανόνων του δικαίου. Μια γνωστική διαδικασία, την οποία με αφοσίωση υπηρέτησα και δεν έπαυα να καλλιεργώ, νιώθοντας πάντα αγαλλίαση και ευφορία, καθώς ο νους μου περιδιαβάει από τη μιαν ερμηνευτική εκδοχή και την επιχειρηματολογία που τη στηρίζει, στην άλλη ή στις άλλες ερμηνευτικές προτάσεις που έχουν διατυπωθεί ή στην παραπέρα.

Εκείνα τα χρόνια, είχα την ευλογία να πάρω από το δάσκαλό μου κι ένα άλλο πολύτιμο μάθημα: Είχαν περάσει κάποια χρόνια στασιμότητας, αναφορικά με τη σταδιοδρομία μου, καθώς εξακολουθούσα να είμαι υποψήφιος δι-

δάκτορας, ενώ ο καθηγητής μου κρατούσε στο συρτάρι του το κείμενο της διατριβής μου. Με αρκετή διακριτικότητα πήρα θάρρος και του το θύμισα, κάποια νύχτα, καθώς φεύγοντας από το κεντρικό κτίριο του Πανεπιστημίου, στεκόμασταν στα σκαλιά των Προπυλαίων. Τότε ο δάσκαλός μου, μου έδωσε την πιο σοφή συμβουλή που δέχθηκα ποτέ. Μου είπε: «Βλέπεις εκείνο το κτίριο απέναντι; Αν θελήσεις, από εδώ που είμαστε, να πηδήξεις, και με ένα και μοναδικό άλμα να βρεθείς εκεί, είναι βέβαιο πως θα πέσεις στα σκαλιά και θα τσακιστείς. Όμως, αν περιοριστείς να κάνεις σταθερά και αργά σωστά βήματα, είναι βέβαιο πως κάποτε θα φτάσεις εκεί!».

Από εκείνο το βράδυ ηρέμησα. Περιορίστηκε και σταδιακά έφυγε η νευρωση του στομαχιού μου, και εφεξής ανάλαφρα σκεπτόμουν την ουσία των επιστημονικών προβλημάτων, και όχι το αγχωτικό σκαρφάλωμά μου στις σκάλες της ιεραρχίας. Πολύ αργότερα, σε κάποιο από τα ταξίδια μου, ως επισκέπτη καθηγητή στα πανεπιστήμια της Ιαπωνίας, είχα μάθει τη σοφή συμβουλή των βουδιστών μοναχών, ότι δηλαδή στη ζωή δεν έχει τόση σημασία η άφιξη σε κάποιον προορισμό, όση βαρύτητα έχει η πορεία προς τα εκεί.

Θα κλείσω τώρα την εξομολογητική αναφορά στις προσωπικές αναμνήσεις μου, ως δασκάλου, με ένα ακόμη επεισόδιο.

Αφορά τη διετή θητεία μου ως γενικού γραμματέα του Υπουργείου Παιδείας. Πίστευα ότι είχα ήδη πολύτιμη εμπειρία των προβλημάτων, και ότι θα μπορούσα να την αξιοποιήσω θετικά για την αναβάθμιση του συστήματος. Όμως, σύντομα, ήρθα σε επαφή με την παγερή πραγματικότητα: το σκληρό ρουσφετολογικό και δημαγωγικό συνδικαλισμό, την απληστία για διαρπαγή, και την αναιδή απαίτηση προώθησης σε θέσεις, για τις οποίες δεν συνέτρεχαν οι νόμιμες προϋποθέσεις. Το πλέγμα δηλαδή διαρπαγής που, και στις μέρες μας, χαρακτηρίζει τη λειτουργία του ελληνικού πολιτικού συστήματος. Συνειδητοποίησα, λοιπόν, εκεί, ότι το πρόβλημα για την παιδεία στην χώρα μας είμαστε εμείς οι ίδιοι, οι δάσκαλοι και οι στρατευμένοι από τα κόμματα φοιτητές, ήδη και μαθητές. Έτσι, με ανακούφιση έφυγα από το τέλμα του Υπουργείου Παιδείας, όταν κλήθηκα να προσφέρω τις υπηρεσίες μου ως Γενικός Γραμματέας στην Προεδρία της Δημοκρατίας.

Στην αρχική μορφή του κειμένου, που τώρα διαβάζω, είχα παρασυρθεί και είχα βγάλει από μέσα μου τον καημό της καρδιάς μου με απαξιωτικούς χαρακτηρισμούς. Τους διέγραψα καθώς έκρινα ότι δεν θα συνέβαλλαν σε ένα ήρεμο διάλογο για την πολύπαθη παιδεία του τόπου μας. Σ' αυτό τουλάχιστον μπορούμε να είμαστε όλοι σύμφωνοι, ότι δηλαδή η παιδεία είναι ο μεγάλος ασθενής του τόπου μας. Ίσως πια αθεράπευτα. Ασφαλώς υπάρχουν πολλοί δάσκαλοι, που θλίβονται και φιλότιμα προσπαθούν, σε μάχες χαρακωμάτων. Δεν αμφιβάλλω πως η σημερινή συνάντησή μας αυτήν την κοινή αγωνία εκφράζει. Αλλά θα ήμουν ανειλικρινής, αν θα διατύπωνα αισιοδοξία, όσο κι αν είναι αλήθεια πως η ελπίδα είναι εκείνη που σταθερά πεθαίνει τελευταία.

II.

Αυτή είναι η αρνητική όψη της προβληματικής παιδείας μας. Τουλάχιστον στον, όπως την βίωσα εγώ και δι' ολίγων εξιστόρησα. Όμως υπάρχει και η άλλη, εξίσου πραγματική πλευρά: η θετική. Θα έλεγα, η πολύ θετική. Ότι δηλαδή ο τόπος μας δεν έχει πια τις χιλιάδες των αναλόφων χωρικών που έδιναν άλλοτε τον τόνο της επαρχίας, χωρίς γνώση του κόσμου, δίχως γνήσιους προβληματισμούς, στο περιθώριο των μικρών ή μεγάλων αστικών κέντρων.

Αφ' ής η παιδεία είναι πια προσιτή σε όλα τα οικονομικά βάλαντια, ακόμη και στα πιο απόμακρα χωριά, με παράλληλη υποκατάσταση των ξένων προσφύγων στη διεκπεραίωση των αγροτικών χειρονακτικών εργασιών, δίχως αντίστοιχη αύξηση των θέσεων εργασίας σε γραφεία και εμπορικά καταστήματα, αντιθέτως δε με την παράλληλη δεύτερη απασχόληση έμπειρων εργαζομένων και σε δεύτερη, απογευματινή θέση, φυσικά εξακολουθεί να είναι διαταραγμένη η ισορροπία ανάμεσα στην προσφορά και τη ζήτηση θέσεων εργασίας, κάτι που επιτείνει την υποβάθμιση των πολιτών σε πελάτες και κέτες ενός πολιτικού συστήματος, που εξόφθαλμα βρίσκεται σε παρακμή.

Οπωσδήποτε, όμως, παρ' όσα αρνητικά καταμαρτυρούμε στο σύγχρονο τεχνικό πολιτισμό, είναι βέβαιο ότι τα ηλεκτρονικά μέσα επικοινωνίας έριξαν τους φραγμούς των αποστάσεων, ενώ εξ' άλλου ο πλούτος των πληροφοριών, που καθημερινά έχουμε στη διάθεσή μας, έχει αναβαθμίσει κάθε πολίτη, ανεξάρτητα από το πού διαμένει και ποιες είναι οι προσωπικές δυσκολίες και οι δικοί του καημοί, να μετέχει ενεργά στην κριτική παρακολούθηση όσων συμβαίνουν, ακόμη και στην πιο απομακρυσμένη χώρα.

Συνέβαλλε σε αυτήν τη θετική εξέλιξη και η ειρήνη, ή ακριβέστερα, η απουσία πολέμων, με την οποία έχει ευλογηθεί ο κορμός της Ευρώπης, μαζί της και ο δικός μας τόπος, πάνω από πενήντα χρόνια. Αναθυμάμαι, σε ποιες συνθήκες βιώσαμε τη φριχτή Κατοχή και τους Εμφυλίους πολέμους. Εκείνη την εποχή, στο σπίτι μας, άκουγα τους γονείς μου ν' αναφέρονται στα περασμένα «καλά» χρόνια. Λογιζόταν δε ως «χρυσή» η προπολεμική εποχή, ακριβώς επειδή ήταν εποχή ειρήνης, παρά τη δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου ...

Είναι μεγάλη ευλογία για τον τόπο ότι στην εποχή μας, δεν έχει εμπλακεί σε πολέμους. Έχουμε, βεβαίως, σοβαρά και άλυτα προβλήματα. Αλλ' αυτά, στη δική μας φρόνιμη προσέγγιση και μεταχείριση απόκειται, να τα θέσουμε υπό έλεγχο, ώστε, από παθογόνα, να πάρουν παραγωγικές διαστάσεις. Για κάθε κοινωνία η ειρήνη είναι ο άσος! Όλα τα άλλα είναι μηδενικά ... Και μένουν μηδενικά, δίχως τον άσσο της ειρήνης μπροστά τους. Ενώ, αντιθέτως, δίπλα στον άσσο της ειρήνης, τα μηδενικά των άλλων αγαθών αναβαθμίζουν το σύνολο στο δέκα, στο εκατό, στα χίλια, κοκ.

Ασφαλώς οι κοινωνικοί αγώνες απαιτούν διαμαρτυρίες, αντιπαλότητες, ακόμη και δυναμικές αντιπαραθέσεις με κάποιες βιαιοπραγίες. Όμως, δίχως

να ξεπερνάμε το όριο που σηματοδοτεί η ανάγκη για ειρήνη και μη πόλεμο. Ακόμη και μέσα στο σπίτι μας, για την προαγωγή του καλού της οικογένειάς μας, έχουμε τις διαφωνίες μας, κάποτε και πεισματικές λογομαχίες. Αλλοίμονο, όμως, αν θα κατανούσαμε να έρθουμε στα χέρια με βιαιοπραγίες.

III.

Είναι άραγε ουτοπικό το όραμα μιας κοινωνίας δίχως έριδες; Το είχε επισημάνει πρώτος ο Ηράκλειτος, βαθυστόχαστος φιλόσοφος και διακριτικός ιερέας του εφέσειου Απόλλωνα, με τα σπαράγματα του λόγου του, που μας έχουν απομείνει, αναφορικά με την ενότητα της θέσης και της αντίθεσης.³ Τόσο τα αισθητά, που συγκροτούν τον φυσικό κόσμο, όσο και οι ανθρωπίνες συμπεριφορές κινούνται σε μια –δίχως αρχή και τέλος– νοητή σπειροειδή κίνηση προς τα άνω, στους κόλπους της οποίας είναι φανερή η σταθερή ενότητα των αντιθέτων, ώστε τελικώς να κυριαρχεί *το αντίζουν συμφέρον και εκ των διαφερόντων καλλίστην αρμονίαν [και πάντα κατ' έριν γίνεσθαι]*.⁴ Συνακόλουθα:

- Ο ανήφορος και ο κατήφορος είναι ένας και ο ίδιος δρόμος.⁵
- Στον κύκλο, η αρχή και το τέλος της περιφέρειας είναι κοινά.⁶
- Το κακό και το καλό συνιστούν ενότητα.⁷
- Ο θεός είναι ημέρα-νύχτα, χειμώνας-καλοκαίρι, πόλεμος-ειρήνη, κορεσμός και πείνα, δηλαδή όλες οι αντιθέσεις.⁸

Από πού άντλησε ο Ηράκλειτος αυτήν τη γνώση; Η απάντησή του είναι αξιοπρόσεχτη, καθώς ταιριάζει στη συγκρότησή του ως μύστη: *έψαξα βαθιά μέσα μου, κι εκεί την αντίκρισα.*⁹

³ Κ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ, *Η έννοια του λόγου στον Ηράκλειτο. Η φιλοσοφία του λόγου*, Αθήνα 1996, 104.

⁴ Diels – Kranz I, 152 8-10. Πρβλ. επιπροσθέτως και 165 8-11: *θεός ήμέρη εύφρόνη, χειμών θέρος, πόλεμος ειρήνη, κόρος λιμός (τάναντία άπαντα: ούτος ό νοϋς)*, άλλοιούται δέ *όκωσπερ <πύρ>*, *όπόταν συμμιγή θνώμασιν, όνομάζεται καθ' ήδονήν έκάστου.*

⁵ Diels – Kranz, (Κύρκος) Ηρακλείτου σπάραγμα 60: *όδός άνω κάτω μία και ωνή.*

⁶ Diels – Kranz, (Κύρκος) Ηρακλείτου σπάραγμα 103: *ζυνόν γάρ άρχή και πέρας επί κύκλου περιφερείας.*

⁷ Diels – Kranz, (Κύρκος) Ηρακλείτου σπάραγμα 58: *και άγαθόν και κακόν. Οί γοϋν ιατροί [...] τέμοντες, καίντες, πάντη βασανίζοντες κακώς τούς άρρωστούντας, έπαίονται μηδέν άξιον μισθόν λαμβάνειν παρὰ τών άρρωστούντων, ταυτά έργαζόμενοι, τὰ άγαθὰ και τὰς νόσους.*

⁸ Diels – Kranz, (Κύρκος) Ηρακλείτου σπάραγμα 67: *θεός ήμέρη εύφρόνη, χειμών θέρος, πόλεμος ειρήνη, κόρος λιμός (τάναντία άπαντα: ούτος ό νοϋς)*, άλλοιούται δέ *όκωσπερ <πύρ>*, *όπόταν συμμιγή θνώμασιν, όνομάζεται καθ' ήδονήν έκάστου.*

Είκοσι τρεις αιώνες μετά τον Ηράκλειτο, την ίδια θέση υποστήριξε και ο Kant, ένας από τους κορυφαίους φιλοσόφους όλων των εποχών, καθώς αναφερόταν στην *αντικοινωνική κοινωνικότητα* του ανθρώπινου γένους, ως κινητήρια δύναμη για τη δημιουργία και τη θετική ανάπτυξη του πολιτισμού.¹⁰ Υποστήριξε δηλαδή ο Kant ότι αυτή η αντικοινωνική κοινωνικότητα είναι σύμφυτη με την ανθρώπινη φύση, περίπου σαν να υπήρχε ένας σχετικός αυτόματος προγραμματισμός της φύσης, στο πλαίσιο απαρέγκλιτης νομοτέλειας.¹¹ Απερίφραστα διακήρυσσε ο Kant, ότι

η φύση θέλει τον άνθρωπο ικανό να πετά από πάνω του τη μαλθακότητα και την αδρανή επάρκεια και να ορμά στην εργασία και στις δυσκολίες, για να βρίσκει τα μέσα που θα τον βοηθήσουν να γλυτώσει έξυπνα απ' αυτές. Τα φυσικά ... [Και συνεχίζει:] Τα φυσικά κίνητρα προς αυτές τις διαθέσεις, οι πηγές της ακοινωνησίας και της γενικής αντίστασης [...] μαρτυρούν την τάξη ενός σοφού δημιουργού – κι όχι το χέρι ενός τάχα πονηρού πνεύματος, που χώθηκε μέσα στην εξαίσια δημιουργία του ή που τη χάλασε από φθόνο.¹²

Έτσι, ακόμη και οι βίαιες κοινωνικές αντιπαραθέσεις δεν συνιστούν, κατά τον Kant, κάτι το κακό και πολύ περισσότερο δεν εκφράζουν κάποια μορφή θεοδικίας, αλλ' αντιθέτως, ακόμη και οι βίαιοι κοινωνικοί αγώνες συγκροτούν την αναπόδραστη «πορεία και εξέλιξη της ιστορίας», μια διαδικασία που συντελείται ως «εξ ανάγκης πηγή αγαθών».¹³

Και κορυφώνεται η ταύτιση των αντιλήψεων του Kant με εκείνες του Ηράκλειτου, στην παραδοχή ότι η ηθικοποίηση του ανθρώπου είναι το αποτέλεσμα μιας μακράς και διαρκούς διαλεκτικής σχέσης ορθολογικών και ανορθολογικών στοιχείων.¹⁴ Έτσι, ο άνθρωπος, από δούλος του θεού, όπως τον ήθελε η ιουδαϊκή και η παύλεια παράδοση, αναδεικνύεται ήδη, κατά τον Ιωάννη Θεοδωρακόπουλο, σε «συνεργάτη του έργου του θεού».¹⁵

⁹ Diels – Kranz, (Κύρκος) Ηρακλείτου σπάραγμα 101: *ἐδιζήσάμην ἐμειωντόν*.

¹⁰ Βλ. σχετικώς Χ. ΤΕΖΑΣ, *Kant, Φιλοσοφία της ιστορίας και πολιτική προφητεία*, Ιωάννινα 2008, 218.

¹¹ ΤΕΖΑΣ 2008, 220.

¹² ΤΕΖΑΣ 2008, 225.

¹³ ΤΕΖΑΣ 2008, 229.

¹⁴ ΤΕΖΑΣ 2008, 232.

¹⁵ Ι. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Μαθήματα φιλοσοφίας της ιστορίας και του πολιτισμού*, Αθήνα 1956, 27.

IV.

Αυτά τα ερεθίσματα με παρακίνησε η δική μου εμπειρία από τη ζωή να θέσω απόψε υπόψη σας, ως εναύσματα για προβληματισμό και διάλογο. Με επίγνωση του ότι θ' ακουστεί τώρα λόγος και αντίλογος, κάτι που είναι η πιο φρόνιμη προσέγγιση κάθε προβλήματος, πολύ δε περισσότερο του προβλήματος για την παιδεία.

Οπωσδήποτε, η διαχρονική έγνοια της πολιτείας για την παιδεία έχει συνδεθεί στον τόπο μας με τους τρεις ιεράρχες, καθένas από τους οποίους, με τον δικό του λόγο, αλλά κυρίως με το έργο του, αναδείχθηκε όντως σε σεβαστό υπόδειγμα αγωνιστικού ήθους.

Ο Βασίλειος είχε αναπτύξει στην Καισάρεια μοναδικό πνευματικό, κοινωνικό και φιλανθρωπικό έργο, αφήνοντας πίσω του πλούσιο συγγραφικό θησαυρό, με τον οποίον η εκκλησία τον κατέταξε στους κορυφαίους πατέρες της.

Ο συνομήλικος, συμμαθητής και φίλος του Βασιλείου, Γρηγόριος ο Ναζιανζηνός, επίσης με πλούσιο συγγραφικό, αλλά και ποιητικό έργο, διακρίθηκε κυρίως με το άγιο ήθος που αντέταξε στους εξουσιολάγνους αρχιερείς της εποχής του, για τους οποίους μας άφησε παρακαταθήκη τη συμβουλή:

Ἔχω μὲν οὕτως, εἰ δεῖ τάληθές γράφειν, ὥστε πάντα σύλλογον φεύγειν ἐπισκόπων, ὅτι μηδεμιᾶς συνόδου τέλος εἶδον χρησμὸν μηδὲ λύσιν κακῶν μᾶλλον ἐσχηκός ἢ προσθήκην. Αἰεὶ γάρ φιλονεικίαι καὶ φιλαρχίαι.¹⁶

Τέλος, ο Χρυσόστομος Ιωάννης, αν και καταγόμενος από ευγενική και πλούσια γενιά, ποτέ στη ζωή του δεν αγάπησε τον πλούτο και τη δόξα, αρκούμενος να τρέφεται με ψωμί κι αλατισμένα λάχανα,¹⁷ κάτι που τον εξόπλισε με απaráμιλλο ήθος και θάρρος γνώμης, καθώς από τον άμβωνα στηλίτευε τους δύο αισχρούς πρωταγωνιστές της τότε εξουσίας, την αυτοκράτειρα Ευδοξία και τον ευνοούμενό της ευνούχο πρωθυπουργό Ευτρόπιο. Μικρό αλλά χαρακτηριστικό απόσπασμα από μια τέτοια κηρυγματική δημηγορία του:

τὰ σκῆπτρα τῆς βασιλείας ἀπένειμεν, οὐχ ἵνα σαυτὴν τῶν ἄλλων ὑπερέχειν νομίζης, ἀλλ' ἵνα ἰσονομίαν τῷ κοινῷ καὶ δικαιοσύνην βραβεύης· δόξα γὰρ καὶ πλοῦτος καὶ περιφάνεια κοσμικὴ οὐκ ὠφελήσει ὄλως ἡμᾶς ἐν τῇ φοβερᾷ ἡμέρᾳ κρίσεως.¹⁸

¹⁶ Γ' Προκοπίου επιστολή 130.1.1-3.5.

¹⁷ Εἰς Ευδοξίαν 287.10-19.

¹⁸ Εἰς Ευδοξίαν 503.4-10.

Ενώπιον αυτού του οξυτάτου καταγγελτικού λόγου του Χρυσοστόμου, ο Ευτρόπιος και η Ευδοξία, είχαν αντιδράσει βιαίως. Από κοινού με τους εξουσιολάγνους κύκλους των παλατιανών κληρικών είχαν συγκαλέσει σύνοδο στη Δρυ, προάστιο της Χαλκηδόνος, η οποία, δίχως απολογία εκείνου και χωρίς ακρόαση δικών του μαρτύρων, τον είχαν καθαιρέσει από τη θέση του αρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως.¹⁹ Οπωσδήποτε, κάτω από τις πιέσεις της κατακραυγής σε Ανατολή και Δύση, ο αυτοκράτορας Αρκάδιος είχε πειθαναγκαστεί και είχε παρέμβει, ανακαλώντας την έκπτωση του Ιωάννη.

Επακολούθησε η αποπομπή του Ευτρόπιου, που έπεσε σε δυσμένεια και, καταδιωκόμενος, κατέφυγε στο ναό και προσωπικά στον Ιωάννη, ο οποίος μεγαλόψυχα τον δέχθηκε, ως χτυπημένο συνάνθρωπο, που ήδη είχε την ευκαιρία ν' αναλογιστεί τη ματαιότητα του πόθου για τη δόξα. Είπε τότε από άμβωνος ο Χρυσόστομος:

Ἡδίκησε μέγαρα καὶ ὕβρισεν· Οὐδὲ ἡμεῖς ἀντεροῦμεν. Ἄλλ' οὐ δικαστηρίου καιρὸς νῦν, ἀλλ' ἐλέους· οὐκ εὐθύνης, ἀλλὰ φιλανθρωπίας· οὐκ ἐξετάσεως, ἀλλὰ συγχωρήσεως· οὐ ψήφου καὶ δίκης, ἀλλὰ οἴκτρου καὶ χάριτος. [...] πᾶσα δόξα ἀνθρώπου ὡς ἄνθος χόρτου· καὶ ὁ χόρτος ἐξηράνθη, καὶ τὸ ἄνθος ἐξέπεσεν· [...] Ὡσεὶ καπνὸς αἱ ἡμέραι αὐτοῦ.²⁰

Ματαιότης ματαιοτήτων, καὶ πάντα ματαιότης. Ποῦ νῦν ἡ λαμπρὰ τῆς ὑπατείας περιβολή· ποῦ δὲ αἱ φαιδραὶ λαμπάδες· ποῦ δὲ οἱ κρότοι, καὶ οἱ χοροὶ, καὶ αἱ θαλῖαι, καὶ αἱ πανηγύρεις· ποῦ οἱ στέφανοι καὶ τὰ παραπετάσματα· ποῦ ὁ τῆς πόλεως θόρυβος, καὶ αἱ ἐν ἵπποδρομίαις εὐφημίαι, καὶ τῶν θεατῶν αἱ κολακείαι· Πάντα ἐκεῖνα οἴχεται· καὶ ἄνεμος πνεύσας ἄθροον τὰ μὲν φύλλα κατέβαλε, γυμνὸν δὲ ἡμῖν τὸ δένδρον ἔδειξε.

[...] Ποῦ νῦν οἱ πεπλασμένοι φίλοι· Ποῦ τὰ συμπόσια καὶ τὰ δεῖπνα· ποῦ ὁ τῶν παρασίτων ἐσμός· [...] Νὺξ ἦν πάντα πυκνοτάτη νυκτὶ ...²¹

Ενώπιον αυτού του καταγγελτικού λόγου του Χρυσόστομου, το παλάτι αντέδρασε βιαίως. Κατά την εσπερινή λειτουργία του Μ. Σαββάτου του 404 συνελήφθη μέσα στον πατριαρχικό ναό και εξορίστηκε.²² Καθ' οδόν όμως υπέκυψε στις κακουχίες και εξέπνευσε. Τα τελευταία λόγια του ήταν:

¹⁹ Διάλογος περί του βίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου 10.22-11.13.

²⁰ Εἰς Ευτρόπιον 52.396.9.20.

²¹ Εἰς Ευτρόπιον 52.393.31-48.

²² Διάλογος περί του βίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου 13.15-27.

Καθίσατε, ἀδελφοί, καὶ μὴ κλαίετε, ἐπὶ με θρύπτοντες. «ἐμοὶ γὰρ τὸ ζῆν Χριστός, καὶ τὸ ἀποθανεῖν κέρδος.» [...] τὸν δρόμον μου τετέλεκα, οὐκέτι ὄψεσθε τὸ πρόσωπόν μου.²³

Αυτή η λιτή σκιαγράφηση των τριών μεγάλων ιεραρχών δικαιολογεί επαρκώς τη μεταγενέστερη ανάδειξή των σε φωστήρες του χριστιανικού ήθους, κάτι που παρακίνησε, κατά τον ενδέκατο αιώνα, να εκδοθεί αυτοκρατορικό διάταγμα και να καθιερωθεί η τριακοστή Ιανουαρίου ως ημέρα της παιδείας στο Βυζάντιο, υπό την αιγίδα των τριών τούτων ιεραρχών.²⁴

V.

Βεβαίως, ο σεβασμός προς την ιστορική αλήθεια δεν στηρίζει και την περαιτέρω ανάδειξη της εορτής των Τριών Ιεραρχών σε πανηγυρισμό μιας δήθεν αρμονικής και ισόρροπης, καθώς λέγεται, σύνθεσης της κλασικής σοφίας με τη χριστιανική πίστη και παράδοση. Ο Χρυσόστομος δεν είχε οικειωθεί τα νόματα της ελληνικής παιδείας (αν και μαθητής του Λιβάνιου στην Αντιόχεια). Ο Βασίλειος και ο Γρηγόριος σπούδασαν μεν στην Αθήνα, στη διάσημη ρητορική σχολή των Αθηνών, αλλά δεν σπούδασαν ελληνική φιλοσοφία. Τους ενδιέφερε αποκλειστικώς η ρητορική τέχνη, που διδάχθηκαν και στην οποία όντως διέπρεψαν.

Βεβαίως, συχνά γίνεται αναφορά στην ομιλία του Μεγάλου Βασιλείου, γνωστή με την επεξηγηματική επικεφαλίδα *Προς τους παίδας [...] ὅπως ἂν ἐξ ἑλληνικῶν ὠφελοῖντο λόγων*. Μια ομιλία, στο πλαίσιο της οποίας ο μέγας ιεράρχης εφιστά την προσοχή των αναγνωστών του στο ότι, πάντως, ο χριστιανικός κόσμος δεν προσβλέπει, μήτε εκτιμά, σαν κάτι το καλό, τις αντιλήψεις της ελληνικής κλασικής αρχαιότητας για τον εγκόσμιο βίο, παρ' αποκλειστικώς και μόνο στην έκταση, που αυτές οι αντιλήψεις στηρίζουν τη χριστιανική ενατένιση προς το υπερβατικό και τη μέλλουσα ζωή.²⁵

²³ *Διάλογος περί του βίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου* 61.6-7.

²⁴ *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος-Λαρούς Μπριτάνικα*, s.v. Ιεραρχών τριών εορτή, τ. 29, σ. 85.

²⁵ Ο.π. 2.1-2.13: Ἡμεῖς, ὧ παῖδες, οὐδὲν εἶναι χρῆμα παντάπασι τὸν ἀνθρώπινον βίον τοῦτον ὑπολαμβάνομεν, οὐτ' ἀγαθόν τι νομίζομεν ὄλως, οὐτ' ὀνομάζομεν, ὃ τὴν συντέλειαν ἡμῖν ἄχρι τούτου παρέχεται. Οὐκοῦν οὐ προγόνων περιφάνειαν, οὐκ ἰσχὴν σώματος, οὐ κάλλος, οὐ μέγεθος, οὐ τὰς παρὰ πάντων ἀνθρώπων τιμὰς, οὐ βασιλείαν αὐτήν, οὐχ ὃ τι ἂν εἴποι τις τῶν ἀνθρώπινων, μέγα, ἀλλ' οὐδ' εὐχῆς ἄξιον κρίνομεν, ἢ τοὺς ἔχοντας ἀποβλέπομεν, ἀλλ' ἐπὶ μακρότερον πρόκειμεν ταῖς ἐλπίσι, καὶ πρὸς ἕτερον βίου παρασκευὴν ἅπαντα πράττομεν. Ἄ μὲν οὖν ἂν συντελῆ πρὸς τοῦτον ἡμῖν, ἀγαπᾶν τε καὶ διώκειν παντὶ σθένει χρῆναί φομεν, τὰ δ' οὐκ ἐξικνούμενα πρὸς ἐκεῖνον ὡς οὐδενὸς ἄξια παρορᾶν.

Κάθε τι άλλο από την ελληνική πνευματική κληρονομιά ο Βασίλειος προσομοίαζε με δύο καμένα κούτσουρα, που τίποτε δεν έχουν πια από την αλλοτινή πρασινάδα τους, ενώ εξ άλλου μουντζουρώνουν όποιον τ' αγγίζει.²⁶

Στον επικήδειο λόγο, που είχε εκφωνήσει ο Ναζιανζηνός Γρηγόριος για τον πατέρα του Μ. Βασιλείου, είχε εξάρει, ως μεγάλη αρετή, την αποφυγή της επικοινωνίας με ελληνικά χείλη και χέρια, καθώς, όπως είναι άπρεπο τα ιερά ν' αναμειγνύονται με τ' ανίερα,²⁷ έτσι όμοια είναι ανεπίτρεπτη η σπουδή ελληνικών διηγήσεων και πολύ περισσότερο ο μολυσμός από ελληνικά θεατρικά άσματα,²⁸ ενώ εξ άλλου, σε επιστολή του προς τον Ήρωνα, τον φιλόσοφο, τόνιζε να μην παρασύρεται από την κομψότητα των Ελλήνων φιλοσόφων.²⁹

Λίγα χρόνια αργότερα και ο Ιωάννης Χρυσόστομος, απευθυνόμενος στον λαό της Αντιόχειας, τόνιζε πως, καταντροπιασμένοι, οι Έλληνες βυθίστηκαν στις άθλιες μωρίες των φιλοσόφων τους,³⁰ ενώ εξ άλλου με απέχθεια αναφερόταν στο βιβλίο κάποιου μιарού Έλληνα φιλοσόφου,³¹ αφού κατά τη γνώμη του, δεν υπήρχε τίποτε άλλο, πιο ανόητο, από τους Έλληνες.³²

Παρ' όλα αυτά, τα εξόχως λυπηρά, όσο και αληθινά, θα ήταν όμως λάθος, μέσα στην πραότητα και στην ανεκτικότητα της δικής μας εποχής, αναφορικά με άλλοτε αδιαπραγμάτευτα θεολογικά δόγματα, να παρασυρθούμε από τα πάθη που μάστιξαν τους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες. Πάθη, που εντάσ-

²⁶ Ομιλία εις τον προφήτην Ησαΐαν, προοίμιον 7.196.3-16: Πρόσταγμα ἡμῖν, μὴ δειλιᾶν ἀπὸ τῶν Ἑλληνικῶν πιθανοτήτων καὶ ἀπὸ τῶν παρὰ τοῖς ἑτεροδόξοις δυσφημιῶν, ἅτινά ἐστι δύο ξύλα, μᾶλλον δὲ δύο δαλοὶ, ἀπολέσαντες μὲν τοῦ φυτοῦ τὸ ζωτικόν καὶ τοῦ ξύλου τὸ ἰσχυρόν, μὴ ἔχοντες δὲ τὸ τοῦ πυρὸς φωτεινόν, ἀλλὰ δαλοὶ καπνίζομενοι, μελαίνοντες μὲν τοὺς ἀπτομένους αὐτῶν καὶ σπιλοῦντες, δακρύνειν δὲ τοὺς ὀφθαλμοὺς τῶν ἐγγιζόντων παρασκευάζοντες. Εἰ δὲ θέλεις νοῆσαι τὴν ἀπὸ τῶν καπνιζομένων δαλῶν βλάβην, γινομένην ἀπὸ τοῦ ἐν αὐτοῖς καπνοῦ, μνήσθητι τοῦ Σολομῶντος, λέγοντος Οἶμαι γὰρ ὄμφαξ ὄδοῦσι βλαβερὸν καὶ καπνὸς ὄμμασιν, οὕτω παρανομία τοῖς χρωμένοις αὐτῇ. Οἶμαι γὰρ ὄμφακα μὲν εἰρῆσθαι τὴν ἀπὸ τῶν τῆς κακίας πράξεων ἁμαρτίαν, καπνὸν δὲ τὴν ἀπὸ τῆς ψευδωνύμου γνώσεως βλάβην, τὸ διορατικὸν τῆς ψυχῆς ἡμῶν συγχέουσαν.

²⁷ Επιτάφιος εἰς τον πατέρα, παρόντος Βασιλείου 35.996.37-39: Τὸ μήποτε δεξιᾶν ἐμβληθῆναι ἢ χεῖλη μιγῆναι χερσίν Ἑλληνικαῖς ἢ χεῖλεσι.

²⁸ Επιτάφιος εἰς τον πατέρα, παρόντος Βασιλείου 35.996.44-47: Μηδὲ διηγῆμασιν Ἑλληνικοῖς, ἢ ἄσμασι θεατρικοῖς καταμολυνθῆναι τὴν ἀκοήν, ἢ τὴν γλῶσσαν, τὴν τὰ θεῖα δεχομένην ἢ φθειρομένην (οὐδὲ γὰρ ἱεροῖς πρέπειν ἀνίερον).

²⁹ Εἰς Ἡρώνα τον φιλόσοφον 35.1204.11-13: Μηδὲ ὑπὸ τῆς τῶν λόγων κομψείας παρασυρεῖς, ἢ μέγα φρονοῦσιν οἱ τὰ Ἑλλήνων φιλοφρονοῦντες.

³⁰ Εἰς τους ἀνδριάντας ομιλίας κα ἐν Αντιοχείᾳ λεχθεῖσαι 49.190.41: Αἰσχυνέσθωσαν τοῖνυν οἱ Ἕλληνες, ἐγκαλυπτέσθωσαν καὶ καταδυσέσθωσαν ἐπὶ τοῖς αὐτῶν φιλοσόφοις, καὶ τῆς πάσης μωρίας ἀθλιωτέρα αὐτῶν σοφία.

³¹ Υπόμνημα εἰς τον ἅγιον Ιωάννην τον Απόστολον και Ευαγγελιστήν 59.113.7: μιарοῦ τινος Ἕλληνοφ φιλοσόφου βιβλίον.

³² Εἰς τὴν γεννέθλιον ἡμέραν τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἄθλιον μὲν τότε οὖσαν, πρὸ δὲ ὀλίγων ἐτῶν γνωσθεῖσαν παρὰ τινῶν.

σονται στην αναπότρεπτη νομοτέλεια της ροής των γεγονότων εκείνης της μακρινής εποχής. Πάθη και μίση, των οποίων κορυφαίο θύμα υπήρξε η ευγενέστερη μορφή του Βυζαντίου, ο Ιουλιανός και, μαζί μ' εκείνον και το πνεύμα της ελληνικής παιδείας, την οποία σήμερα, επιτέλους, μαζί με την Εκκλησία μας γιορτάζουμε.

VI.

Η δική μας εποχή έχει όντως ευλογηθεί με την αρμονική συνύπαρξη του ελληνικού πνεύματος και της χριστιανικής πίστης, ως δύο στέρεων βάσεων ελληνικής παιδείας. Και με αυτήν τη βεβαιότητα θα ήθελα να κλείσω την εισήγησή μου με κάποιους στίχους, που είχα γράψει προ ετών επί του πλοίου, επιστρέφοντας από ένα διεθνές συνέδριο φιλοσοφίας στη Σάμο:

Απόηχοι απ' το δωδέκατο συνέδριο ελληνικής φιλοσοφίας

*Σαν τους αντίκρισαν όλους μαζί ζανά,
τον Παρμενίδη, τον Ηράκλειτο, τον Ξενοφάνη,
τα γαλανά της Σάμου και της Ιωνίας τα νερά,
στον ηλιόλουστού Ηραίου τ' ακρογιάλι,
αναταράχθηκαν από συγκίνηση. Κι ο ήλιος
έγειρε, τα χάιδεψε και χάθηκε
μεσ' στη δική τους αγκαλιά.*

*Στου Πυθαγόρα την πατρίδα,
κοντά στην αμμονδιά, συνάχθηκαν
απ' όλα του ορίζοντα τα πέρατα
Αμερικανοί, Καναδοί,
Έλληνες, Γάλλοι, Γερμανοί,
Ιάπωνες κι Αφρικανοί – όλοι σοφοί.*

*Μέρες και νύχτες συζητούσαν.
Και θαύμαζαν, σαν να 'τανε
σπασμένα μάρμαρα, τα αποσπάσματα
που οι αιώνες έχοννε κρατήσει,
όλης της ανθρωπότητας σοφή κληρονομιά.
Για την Αλήθεια, για τον Λόγο, για τον Μύθο.
Για την αθανασία, για τον θάνατο και την ψυχή.*

*Κι εκεί που συζητούσανε, πλησίασαν
και τους εμψύχωναν, με λόγο και αντίλογο,
σε μέθεξη και έκσταση διονυσιακή,
του μακρινού Σωκράτη το δαιμόνιο,
τ' Αριστοτέλη και του Πλάτωνα η ψυχή,
του Δημοκρίτου ο στοχασμός, του Πυθαγόρα οι αριθμοί.*

*Και σαν σκοτεινίασε, κι οι δεκοχτούρες
πάψανε το μοιρολόι, υψώθηκε
από τα βάθη των αιώνων
κι από τα έγκατα της γης της Ιωνίας
κραυγή θριαμβική:
Είπατε των βασιλεί,
χαράν μεγάλην έχειν!*

*Λάλουσα πάλιν είναι της Κασταλίας η πηγή!
Ο Φοίβος έχει νέα δώματα
κι όχι καλύβην ταπεινήν!
Το απολλώνιο –άπλετο– φως
την Ιωνία καταυγάζει.*

*Απέσβετο δύο χιλιάδων χρόνων
βαρβαρικής αλώσεως σκοταδισμός.*

[Επί του πλοίου, επιστρέφοντας από τη Σάμο,
Σάββατο, 26 Αυγούστου 2000]